

Смольницька Мирослава (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)=161.2“1958”

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КІНЦІ 1950-х рр.: ЗА ЛИСТАМИ ГРОМАДЯН ДО ОРГАНІВ ВЛАДИ

Стаття присвячена аналізу проблем, які порушували в своїх листах читачі газети «Радянська Україна» в кінці 1958 р. Основну увагу приділено проблемам, з якими стикалися громадяни УРСР у своєму бажанні спілкуватися українською мовою в публічній сфері, наведено відомості про динаміку викладання української мови в навчальних установах.

Ключові слова: українська мова, повсякдення, начальні установи, листи громадян, УРСР, газета «Радянська Україна».

Проблема становища української мови в сучасному українському суспільстві, попри тривалий час державотворення і 23-річний досвід існування незалежної України, продовжує залишатися вкрай актуальною, оскільки значний відсоток громадян України (зокрема, із певною національною та соціальною приналежністю, а також старших вікових груп) практикують у повсякденному житті спілкування російською мовою і не вважають за необхідне змінювати її на українську.

Така ситуація склалася в результаті політики радянської влади, яка реалізовувалася в попередні десятиліття і спрямовувалася на поступове витіснення української мови із публічних сфер спілкування. Зокрема, таку ситуацію можемо спостерігати на прикладі серії листів, які надійшли в кінці 1958 року до редакції республіканської газети «Радянська Україна».

Звернення громадян, у тому числі, у формі листів, до редакцій газет у радянському суспільстві мали поширену практику і всіляко підтримувалися з боку державних, партійних та профспілкових органів. Огляд кореспонденції, а саме стан її обліку та своєчасний розгляд постійно контролювалися. Про важливість прийняття до уваги листів від населення свідчить реакція партійного керівництва, яка проявлялася, зокрема у викладенні своєї позиції щодо розглядуваного питання в постанові ЦК КПРС від 2 серпня 1958 року «Про серйозні недоліки в розгляді листів, скарг і заяв трудящих»¹.

Позиція влади щодо листів і скарг трудящих, як і решти суспільних подій і явищ доносилися населенню в першу чергу шляхом роз'яснень на сторінках періодичної преси республіканського значення². Листи, скарги,

заяви від населення підлягали перевірці. Листи, які направлялися з особливого сектору ЦК КПУ у відповідні органи влади, через певний термін поверталися до архіву цього сектору із супровідними довідками про результати перевірки і вжиті заходи. Заявникам, зазвичай, повідомляли про результати розгляду їх листів безпосередньо або через обласні, районні, міські комітети КПУ.

Для прикладу, в довідці, підготовленій на підставі перевірки (1958 р.) стану обліку, своєчасного розгляду заяв і листів трудящих в апараті ЦК доводилося до відома, що з листів, які надходили в ЦК 25% були розглянуті у відділах ЦК, решта направлені на розгляд обласним, районним, міським комітетам партії, республіканським організаціям, міністерствам, радянським органам, раднаргоспам, профспілковим організаціям. Найбільша кількість заяв (близько 19%) за змістом — це листи і скарги про (не)надання житлової площі, покращення житлових умов (ремонт квартири, розширення житлової площі), про допомоги в придбанні будівельних матеріалів на індивідуальне будівництво. Багато заяв і листів надходили з питання пенсійного забезпечення і матеріальної допомоги, про перегляд рішень і вироків судових органів. Значний відсоток мали місце заяви з приводу недоліків у роботі та неправильній поведінці керівних працівників обласних, міських, районних партійних і радянських органів, а також господарських організацій. За результатами перевірок більше половини скарг підтверджувалися. Серед інших питань також було — про надання роботи і про перехід на іншу роботу, а також про неправильне звільнення від роботи³.

Зазвичай, значний відсоток листів від населення являли собою реакцію на чергові постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ, доповіді керівництва держави, які для кращого ознайомлення з ними радянських громадян обов'язково публікувалися в республіканській періодичній пресі. Так, у другому півріччі 1958 р. велика кількість листів і пропозицій від громадян були викликані тезами доповіді М.С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС, тезами Ради Міністрів СРСР «Про укріплення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». В багатьох листах містилися пропозиції з питань удосконалення апарату управління і ліквідації надмірних ланок в адміністративно-управлінському апараті⁴.

Листи громадян, які містили пропозиції, що мали важливе державне значення і серйозні заяви та прохання доповідалися секретарям ЦК.

Голосливим було б стверджувати, що всі листи трудящих підлягали обов'язковій перевірці. В результаті проведення ревізій і здійснення контролю за розглядом листів у відповідних республіканських органах, провадженого на виконання вище згадуваної постанови ЦК КПРС від 1958 р., були виявлені значні недоліки у цій справі. Так, зокрема, на

Ново-Краматорському заводі ім. Сталіна виявлено, що в більшості випадків скарги, заяви трудящих директором заводу не розглядалися, аналіз причин, які спричинили заяви не робилися, і заходи з подолання причин своєчасно не здійснювалися⁵.

У іншому випадку, під час перевірки даного питання на комбінаті «Донбассантрацит» встановлено, що мали місце факти, коли формально-бюрократичне відношення керівників шахт і трестів до розгляду листів і скарг призводило до важких наслідків. Далі більше — окремі керівники шахт навіть після рішень суду на скаргу трудящих не змінювали свого «неправильного відношення»⁶.

Подібні факти з ігнорування листів і заяв від населення з боку чиновників були непоодинокую практикою. Нерідко, втративши будь-яку надію на вирішення наявних проблем, громадяни зверталися до редакцій газет і журналів. Пресу справедливо вважали посередником між владою і населенням, вважаючи, що вона має здатність привернути увагу центральної влади до проблем, які виникали між трудящими і партійними владними чиновниками місцевого гатунку.

Влада, в свою чергу, підтримувала активну участь преси у спілкуванні з населенням. Цю позицію, зокрема, читаємо із сторінок «Радянської України» від 6 вересня 1958 р. у повідомленні «Уважно розглядати листи трудящих»: «Великі вимоги ставляться і до нашої преси. Редакції мають вжити конкретних заходів до поліпшення роботи з листами у своєму колективі, друкувати більше листів і повідомлень про їх дієвість, надавати розголосу і різко критикувати факти бюрократизму і тяганини. На сторінках газет треба систематично публікувати статті, консультації, відповіді на запитання читачів, які роз'яснювали б закони та постанови партії та уряду, що стосуються насущних інтересів народних мас. Листи трудящих — це голос народу. Робота з ними є однією з найважливіших форм зв'язку з масами. Показати взірць чуйного ставлення до потреб і вимог народу — важливий обов'язок партії і радянських органів»⁷.

Отримувані редакціями листи підлягали обліку й аналізу. Беручи до уваги довідки, які надходили в ЦК КПУ за підписами відповідального редактора «Радянської України» і містили гриф «таємно», кореспонденція від населення ретельно переглядалася і слугувала одним із рупорів для відслідковування настроїв у суспільстві, виявлення кола питань, які хвилювали громадян, а надто — зачіпали інтереси влади.

Зважаючи на зміст довідки, датованої серпнем 1958 року⁸, в якій проаналізовано кореспонденцію за попередні місяці, однією з пекучих проблем, яка хвилювала українське суспільство, була проблема, пов'язана із становищем української мови, а саме — з наявністю зневажливого ставлення до неї в державних установах шляхом заміни її російською.

Листи до редакції «Радянської України» з приводу утисків щодо української мови надходили як анонімними, так і з зазначенням адресатів, які проживали в різних регіонах України: Києві, Харкові, Львові, в населених пунктах Донецької, Кримської, Тернопільської та інших областей. Найчастіше автори листів висловлювали невдоволення і занепокоєння з приводу того, що в низці радянських установ, організацій, як республіканських, так і обласних та районних, в наукових і культурно-освітніх закладах УРСР нехтували українською мовою: «всі справи, діловодство, переписка з установами, організаціями, окремими громадянами ведуться російською мовою, викладання в більшості учбових закладів — вищих і середніх — здійснюється не на українській мові»⁹.

Раз-по-раз з листів громадян України читаємо про факти порушення вживання української мови в державних установах: «В багатьох містах України порушується Конституція Української РСР. Робота українських науково-дослідних інститутів ведеться не на українській мові. Виховання дітей, заняття дітей у палацах піонерів ведеться не на рідній мові республіки. Виховання дітей в дитячих садках ведеться на російській мові»¹⁰. Наскільки описувана ситуація відповідала дійсності, зокрема у питанні щодо стану використання української мови в дитячих навчальних закладах, можемо уточнити на підставі офіційної інформації, а саме довідки Міністерства освіти Української РСР в ЦК КПУ «Про мережу шкіл з українською і російською мовами навчання, про дитячі садки з українською мовою виховання та про викладання українською мовою в педагогічних закладах УРСР»¹¹. Вона містить щорічні дані про охоплення учнів школами з українською мовою навчання з 1945/1946 навчального року по 1957/1958 навчальний рік; за цей же період — дані про розвиток мережі шкіл з українською і російською мовами навчання у великих містах (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Сталіно, Луганськ, Львів, Полтава), а також про кількість учнів у школах цих міст. Містяться також відомості про мову викладання в дитячих садках УРСР, а також в педагогічних інститутах і педагогічних вузах республіки.

Отже, якщо в 1946/1947 навчальному році на 100 учнів в школах з українською мовою навчання навчалося 81,7% учнів, а з російською — 17,4%, то до 1957/1958 навчального року ці показники змінилися: в школах з українською мовою навчання зменшилися до 73,0%, а з російською збільшилися до 26,1%, тобто на 8,7%. Відомості для порівняння представлені без врахування показників по Кримській області (приєднана до УРСР в 1954 р.), де в усіх школах навчання проводилося виключно російською мовою¹².

Розвиток мережі шкіл з українською і російською мовами навчання в післявоєнний період, а саме з 1945/1946 навчального року по 1957/1958

навчальний рік в окремих містах характеризувався наступними показниками:

- у Києві кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 59 до 51, з російською мовою навчання збільшилася з 39 до 86, також в 33 школах навчання велося російською й українською мовами;
- у Харкові кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 49 до 16, з російською мовою навчання збільшилася з 38 до 76 шкіл, в 25 школах навчання велося російською й українською мовами;
- у Дніпропетровську кількість шкіл з українською мовою навчання збільшилася з 22 до 29 шкіл, з російською мовою навчання збільшилася з 40 до 65 шкіл;
- в Одесі кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 23 до 18 шкіл, з російською мовою навчання збільшилася з 51 до 67 шкіл, в 4 школах навчання велося російською й українською мовами;
- у Сталіно кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 8 до 3, з російською мовою навчання збільшилася з 97 до 114 шкіл;
- у Луганську кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 6 до 5, з російською мовою навчання збільшилася з 21 до 27 шкіл;
- у Львові кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 25 до 23, з російською мовою навчання збільшилася з 9 до 25 шкіл, в 7 школах навчання велося російською й українською мовами;
- у Полтаві кількість шкіл з українською мовою навчання збільшилася з 10 до 14, з російською мовою навчання збільшилася з 5 до 7 шкіл¹³.

Про зміни в кількості учнів у школах цих міст за період з 1945/1946 — 1957/1958 навчальних років свідчать такі дані:

- у Києві, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 38,3% до 26,5%; учнів, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 61,7% до 73,5%;
- у Харкові, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 37,8% до 14,7%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 62,2% до 85,3%;
- у Дніпропетровську, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 21,2% до 17,5%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 78,8% до 82,5%;
- в Одесі, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 13,4% до 9,7%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася 86,6% до 90,3%;

- у Сталіно, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 4,5% до 1,2%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 95,5% до 98,8%;
- у Луганську, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 13,4% до 7,8%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 86,6% до 92,2%;
- у Львові, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 57,5% до 39,5%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилась з 42,5% до 57,8%;
- у Полтаві, в школах з українською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 64,5% до 54,2%, у школах з російською мовою навчання відповідно збільшилася з 35,5% до 45,8%¹⁴.

З 2420 дитячих садків різних відомств, які в основному були розміщені в містах, робота російською мовою проводилася в 2205 з них, українською мовою — в 215. З 1784 дитячих садків Міністерства освіти робота українською мовою проводилася в 1549¹⁵.

Згідно офіційних даних, в 1957/1958 навчальному році в педагогічних інститутах і педагогічних училищах республіки навчально-виховна робота проводилася українською мовою, за винятком навчальних закладів у Криму. Російською мовою робота в цих установах проводилася у відділах російської мови й російської літератури, а також масово російською викладалися фізико-технічні дисципліни, дисципліни суспільного циклу, фізичне виховання, співи. Із загальної кількості викладачів педінститутів 2832 особи, українську мову в навчально-виховній роботі використовували 1986¹⁶.

Таким чином, можна спостерігати, що в перше післявоєнне десятиліття намітилася і закріпилася тенденція зменшення мережі шкіл з українською мовою викладання і, відповідно, зменшення кількості молоді, яка б вивчала українську мову й активно нею користувалася. Натомість, збільшувалася мережа шкіл з російською мовою викладання і зростала кількість сімей, які віддавали перевагу у виборі російської мови для навчання своїх дітей.

Станом на 1958 рік вищезгадані відомості були передані в ЦК КПУ під грифом «секретно», прикметно, що дані щодо стану навчання українською мовою в навчальних установах у 1956 р. надавалися секретарю ЦК КПУ Кириченку без будь-яких грифів. Згідно них, відслідковуємо процес зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання. У Дніпропетровську була закрита 7-річна школа № 19 з українською мовою викладання, в м. Запоріжжі закрита початкова школа № 6 з українською мовою навчання. Зменшилася кількість учнів у школах з українською мовою навчання (у м. Київ — на 2775 дітей, Харкові — на 1963, Запоріжжі — на

1712, в Одесі — на 975) та ін.¹⁷ Поруч із скороченням кількості шкіл з українською мовою навчання та контингентів учнів в них, в окремих містах почала збільшуватися кількість класів з російською мовою навчання, що відкривалися в школах з українською мовою викладання. В Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та інших містах, мовою, яка вживалася в установах, організаціях, на підприємствах була в основному мова російська. Доповіді, лекції для населення, як правило читалися російською. Позашкільні дитячі установи — палаци і будинки піонерів, дитячі сектори при клубах, палацах культури — також проводили свою роботу з дітьми російською.

Якщо наведені цифри ілюструють динаміку змін у статистичних даних щодо мови викладання навчальних дисциплін у школах УРСР, то позицію певної частини громадян представлено, зокрема, в листах до редакції «Радянської України». Думки й побажання дописувачів по-іншому (не завжди в руслі політики центральної влади) розкривали значення цифр у повсякденному житті населення.

Так, у листі з Одеси автор пише (російською мовою): «В последнее время, как в газетах так и по радио часто начали писать об успехах Украины. Но мне кажется, что только тогда Украина будет иметь большие успехи, когда для украинцев будут созданы все условия для их полного развития. Как наивно звучат все эти статьи в газетах. Почему на Украине почти все вузы на русском языке? [...] вы посмотрите на нашу прекрасную южную пальмиру — Одессу. Что в Одессе есть украинского? Можно сказать — почти ничего. Все сплошь русское. Хотя в Одессе основное население состоят евреи и украинцы»¹⁸.

Спостерігаючи ситуацію, що склалася із станом української мови в м. Сніжному Донецької області дописувач розглядає її як «зневагу до української школи». В листі він пише: «Батьки-українці стали віддавати своїх дітей до російської школи. Хто заклав підвалини цієї зневаги батьки чи вчителі — важко сказати. Однак справа дійшла до того, що початкова школа № 25 була ліквідована, а середня № 14, ледве животіє, бо ось уже років з п'ять не проводила прийому дітей до перших класів [...] наслідки цієї зневажливості не дають права мовчати. Для цього досить послухати мову наших дітей: Це не мова в розумінні цього слова, а щось невірорідне. Виховуючись в українській родині і потрапляючи до російської школи, діти настільки спотворюють свою мову, що її слухати бридко. Вони не лише змішують українські і російські слова, а й перекручують. В їх розумінні слова набувають нового змісту і звучать як парадокс [...] І культивує цю безкультурну мову, цей суржик не хто інший як школа. Заслуговує на увагу і таке питання: чому все таки батьки-українці підчас свідомо стають на шлях каліцтва мови своїх дітей? Про це вони самі

розповідають. Суть не втім, що батьки зневажають свою мову. Вони її люблять. Та нічого гріха таїти, кожен батько плекає надію, що його дитина виявить здібності і проторить собі шлях у життя саме через науку. А українська школа якраз і стає тут на заваді. Справді бо, ось юнак, що виховався в українській родині і скінчив українську школу прагне вступити до інституту. Але в більшості інститутів і технікумів навчання проводиться російською мовою. Екзамени теж необхідно скласти з російської мови і російської літератури. Ясно, що цей юнак не може конкурувати з тими, хто вчився в російських школах, чи росіянами. Тому батьки-українці і прагнуть будь-що віддати дитину до російської школи»¹⁹.

Слова цього автора про ситуацію з україномовним викладанням у спеціальних і вищих навчальних закладах можна доповнити ще одним листом. Його автор, студент Сталінського гірничого інституту, описує ситуацію з позиції власного досвіду: «Мені часто говорять товариші: “Ти скоро будеш інженером, а говориш українською мовою”. Хіба щоб стати спеціалістом треба неодмінно забути свою мову? Реальна дійсність відповідає: “Так”. І це мене турбує. Я хочу вчитись на своїй мові, хочу працювати, користуючись своєю мовою, але чим настирливіше я домагаюсь свого, тим більше на мене дивляться як на дивака, я вже п’ять років працюю в Донбасі, бував на екскурсії в Харкові і в Дніпропетровську, і там бачив те саме: у всіх вищих школах викладають російською мовою»²⁰.

Свої спостереження висловив ще один дописувач із Сталінської області: «В нашому Слов’янському районі живуть переважно українці. Із 45 шкіл тільки дві російські. Але відділ народної освіти веде всю переписку російською мовою, районна газета випускається російською мовою, всі без винятку установи працюють російською мовою, ніхто з керівників не говорить українською мовою [...] по-радіо говорять російською мовою»²¹.

Неодноразово читачі газети висловлювали нерозуміння ситуацією, що існувала з використанням української мови в державних установах. Критиці піддавалися використання російської мови як у спілкуванні службовців, так і у веденні діловодства. Нарікалося, що керівні працівники в областях і районах виступають перед народом публічно, а також ведуть службові розмови російською мовою, що всякі об’яви і вивіски в установах написані також російською мовою, «народні суди порушують 110 статтю Конституції СРСР», оскільки судочинство проводиться на мові союзної або автономної республіки, чи автономної області, а здійснюється російською мовою, вироки пишуться теж російською мовою»²².

З Тернополя читачі газети писали: «Прошу Вас допомогти читачам вашої газети і відповісти на їх щоденні питання до інтелігенції західних областей України. Вони питають: 1. Чому в школах, технікумах і інститутах України викладання провадиться російською мовою (навіть в деяких школах н-середніх і середніх)? [...] 4. Чому навіть в дитячих садочках, де переважна більшість малят українців, вихователі, завідуючі та ін. працівники приймаються на роботу не зважаючи на те, що вони зовсім не вміють або не хочуть розмовляти по-українськи і калічать дівтору? [...] 7. Чому так мало видається технічної літератури українською мовою, щоб студенти мали змогу знати терміни на рідній мові»²³. «3. Чому в усіх державних установах України українська мова є тільки формально державною мовою, а в дійсності її рідко чути в установах», – запитують тернопільчани, і в своєму ж листі наводять реальні приклади з життя, які ілюстрували висловлювані скарги: «Хочу вас запевнити, що це не видумки. Бувають ще прикріші випадки. На одному з мітингів до 300-річчя всі присутні були селяни сіл, росіянів було не більше чоловік до 10 (при всього присутніх — 250 чоловік), доповідь же була прочитана російською мовою. І що ви думаєте — до кінця доповіді зосталося 30 відсотків людей. Казали так: “Не можна навіть і в такий день по-українськи”»²⁴.

У листі з м. Феодосія автор привертав увагу до проблем використання української мови в державних установах Кримської області, яка станом на 1958 р. вже 4 роки була складовою УРСР, щоправда, за висновком автора «формально», оскільки «не слышно здесь украинского духа, не слышно украинской речи (откровенно говоря и в Киеве мало слышно)»²⁵. Більш детально автор ділиться наступними спостереженнями, аналізуючи паралельно не лише становище росіян в Україні, а й українців в Росії: «духовная жизнь тех и других оказалась разной. Одним созданы условия, что они не забывают свой родной язык, быт и культуру, другие же этой возможности лишены. Конкретно: для русских на Украине созданы русские школы, институты, библиотеки, театры, кино и другие привилегии, но почему-то нет этого для украинцев в РСФСР. Даже такая мелочь, как надписи на учреждениях выполнены на украинском и русском языках, а того и больше, только на русском языке [...] даже в пределах Украины многие высшие учебные заведения для украинцев ведут обучение на русском языке. Многие областные и даже республиканские радиостанции ведут передачу на русском языке и мало на украинском. Многие учреждения на Украине, а в Крыму все переписку ведут на русском языке [...] Многие — и в первую очередь руководящие товарищи [...] предпочитают русский язык. Украинского языка они стыдятся, отворачиваются от своего народа, не хотят знать свой язык, свой обычай и свою национальную культуру [...]»²⁶.

Серед інших питань, які турбували населення республіки: відсутність грампластинок українською мовою в східному регіоні України, зокрема в м. Ворошиловську. Так, автор скаржиться, що на Донбасі «українські твори не такий уже частий гість [...] У нас одне бажання: щоб грампластинки з українськими народними, українськими сучасними піснями, з українською естрадною музикою, та і взагалі пісні різних націй, народів, перекладені на українську мову у виконанні кращих майстрів українського мистецтва частіше з'являлися в Донбасі [...] Відверто скажу придбати у Ворошиловську італійську пісню на російській мові, французьку, індонезійську — значно легше (тому, що вони частіше з'являються) ніж наші українські»²⁷.

Занепокоєння викликала також відсутність належного представлення україномовної книги в книгарнях м. Києва: «Скрізь по вулицях м. Києва, по всіх книгарнях м. Києва повно всіляких книг: і наукові, і літературні, і історичні, і політичні, та які хочеш науки які і по інших світових державах напевне нема, але [...] вони надруковані всі російською мовою [...]. Якщо де в котрій книгарні знайдеться книга надрукована українською мовою, то це дуже малий %, або і зовсім не цікавого змісту для простої людини. Невже є неповні всім зрозумілим яке це складає уявлення в живого дорослого чоловіка цікавлячогося які то тут є книги та якою мовою вони надруковані в столичнім м. Україні Києві?»²⁸.

Дописувач зі Львова звертався з питанням: «Було б дуже добре, якби Ви надрукували велику статтю на таку тему: “Що таке націоналізм та національно-визвольний рух в історії України”». Потребу для такої статті вбачав в тому, що «на загальну думку ці поняття до цього часу розглядаються дуже загально, не історично, не об'єктивно і від цього для науки і пропаганди і для справжньої боротьби з націоналізмом велика шкода [...] Справді Україна поступово втрачала свої національні права, національний гніт був тяжкий, а раз так то повинен був бути рух опору, сильний національно-визвольний рух. Де ж він в нашій історії? Шевченко — це ще не рух, статті Леніна про національну справу — це ще не рух. Його майже нема в нашій історії, як воно сьогодні подається. А може справа в тому, що ми цей рух усунули з історії, безпідставно розглядаючи його як націоналізм? Здається так воно і є. Крім того, чи припустимий такий підхід до питання української історії, коли все, що робилося на Україні розглядається з точки зору інтересів московської держави»²⁹.

Нерозуміння викликала також відсутність кінореклами українською мовою, ігнорування української мови в українській кінофікації (зокрема, в діяльності Одеської кіностудії).

Попри наявність різноманітних за змістом повідомлень щодо утисків української мови, влада вважала за необхідне визнавати лише окремі з

них. Так, наприклад, не заперечували, що з використанням української мови в закладах Міністерства культури УРСР «ще не все благополучно»³⁰.

Аналізуючи подібні листи, партійні функціонери характеризували висловлені зауваження з приводу ситуації з української мови — «в основній своїй масі перебільшені і тенденційні». І більшість відгуків на факти байдужого, а іноді непартійного ставлення до використання української мови в державних установах, культурних закладах класифікували як «небажаний резонанс», який цікавить здебільшого «міщанськи настроєних громадян» і, в свою чергу, свідчить «про активізацію чужої народу ідеології націоналізму»³¹.

У листах до редакції не тільки описувалися різноманітні ситуації, що мали місце у повсякденному житті населення, а й ставилися запитання, чи навіть робилися висновки з приводу причин, які призвели до ситуації, неповноцінних умов для української мови нарівні з російською, утисків української мови в Україні тощо.

Навіть з невеликої кількості наявних у нашому розпорядженні листів можемо спостерігати, що на фоні опису своїх проблем, їх авторів цікавили наступні питання — «беда в том, что народ этот привык к тому, что его национальную культуру, язык и быт пренебрегали и смеялись над ним, то он и теперь молчит», чому так мало уваги надається вихованню любові до рідної української мови?³²

Листи, в яких дописувачі допускали такі висловлювання як «духовне знищення української нації», вважали за необхідне говорити «про насильственну, планомірну русифікацію України, про нищення української мови, культури», — розглядалися як такі, що пройняті «явно ворожим, націоналістичним духом, написані [...] в грубому, дразливому тоні»³³. Вважалося, що «автори таких листів використовують всі подібні факти з явно ворожою ціллю, з намаганням все опорочити, викликати почуття невдоволення політикою партії і Радянського уряду». Як приклад таких листів, редакція газети наводила лист, як відповідь на новорічне звернення Максима Рильського до молоді, що було опубліковане в газетах: «Шановний Максиме Тадейовичу! Давненько я прочитав Вашого листа до львівських студентів, надрукованого в газеті [...] і дуже був ображений за вас [...], що ви не зовсім справедливі, або скоріше зовсім не справедливі і якраз в основному, а саме в тому, де пишете, що наші студенти мають змогу навчатись своєю рідною мовою?! В той час коли йде найшаленіше духовне знищення нації — отака писанина! Треба ж мати хоч трохи совісті перед своїм народом [...] Знаєте Ви й те, що про український націоналізм в нашій пресі і літературі так багато написано. А любов до рідного краю і рідного слова так мало прищеплюється, що

вже самий дух український, слово розмовне, коли воно сказане не на агітмітингу вважається націоналізмом. Витравлюється всяка гордість за свою мову, за свою літературу. А хто намагається заступитись за свою мову тому присуджується кличка “націоналіст”, а значить “ворога народу”, а згодом лічи — з тобою покінчено»³⁴.

Існувала також необхідність у виправленні недоліків з виготовлення реклами та кінофільмів українською мовою. Для прикладу, наводили ситуацію, що виникла на Одеській кіностудії. Там, з часу відновлення роботи, вийшло 16 фільмів і лише 2 з них українською мовою. Це становище пояснювали тим, що «свого часу режисерський склад студії укомплектовано з молодих випускників ВДК без врахування вимог щодо мови»³⁵. Подібну ситуацію можна було спостерігати частково і на Ялтинській, і навіть Київській кіностудіях. Чиновники, визнаючи значні недоліки в справі дублювання фільмів українською мовою, перекладали відповідальність частково і на працівників кінопрокату, мовляв деякі з них часом дуже безвідповідально ставилися до наявних уже українських варіантів фільмів у кінотеатрах республіки. Так, наприклад, працівники кінопрокату і кінофікації Тернопільської області маючи російськомовну і україномовні копії кінофільму «Дорогою ціною» (за твором М. Коцюбинського) в Тернополі демонстрували російський варіант фільму³⁶.

Оскільки визнання недоліків потребувало вживання заходів для їх виправлення, тим більше, що таку практику використовували щодо численних звернень громадян, чиновники вважали за необхідне продемонструвати свою готовність для виправлення недоліків на прикладі покращення ситуації в галузі української кінофікації. Зокрема, було прийняте рішення, що на всі фільми виготовлятимуть друковану та фоторекламу українською мовою, на фільми виробництва українських кіностудій українською мовою друкуватимуть і літографські плакати; для дальшого поліпшення реклами і збільшення її тиражів створювали фабрику з виготовлення реклами «Укррекламфільм», вживали заходи для забезпечення випуску фільмів на українських студія рідною мовою; вводили порядок, згідно з яким фільми відзняті російською мовою приймали від студії в озвученні українською мовою³⁷.

Проте запевняння чиновників про вживання заходів на покращення ситуації слід розглядати через призму реальних умов неможливості і небажання вирішувати ситуацію. Зокрема, в справі кінофікації недоліки проявлялися в тому, що низка режисерів, які знали українську мову і «повністю усвідомлюють творчі завдання» не дотримувалися виконання вимог. Так, кінорежисер Т. Левчук, під час роботи над 1 серією фільму «Киянка» створив авторський екземпляр стрічки російською мовою, аналогічний відступ зробив і режисер В. Івченко в 1 серії картини «НП» («Надзвичайна пригода»)»³⁸.

Зазначимо, що прийняті заходи не демонструвалися широкому загалу населення. Згідно інформацій зі шпальт «Радянської України» того періоду, коли доповідалися про згадані вище листи, влада привертала увагу населення до проблем соціально-економічного розвитку. Відповідно обиралися й листи для публікації в газету. Причому, поза увагою широкого загалу читачів залишалося чимале коло резонансних питань з проблем побутового обслуговування, соціальних негараздів, фактів зловживання місцевою владою в організації громадських робіт. Так, у листопаді 1958 р. редакція газети «Радянська Україна» інформувала в ЦК КПУ, про те що вони продовжують отримувати листи про випадки «недостатньої уваги до української мови в деяких установах, організаціях, учбових закладах»³⁹.

В цілому листи надходили з різних областей України. Лише впродовж місяця в редакцію надійшло 2067 листів і 442 повідомлення установ та організацій про заходи вжиті за сигналами трудящих. В газеті в цей час виступило 395 позаштатних авторів⁴⁰.

Аналізуючи зміст листів редакція газети згрупувала їх за наступними ознаками: 1) патріотичні, їх автори «висловлюють щиру подяку Радянській владі, комуністичній партії за піклування про радянську людину»: «Я інвалід першої групи, зовсім нічого не бачу. Сім'я складається з п'яти чоловік, але житла не мав [...] Колгосп видав 2000 штук цегли безплатно, допомогли деревом, держава дала шиферу на покрівлю. І тепер я живу в гарній хаті, мені провели радіо, допомогли побудувати сарай, погреб. Діти мої одягнуті, взуті, нагодовані, двоє з них вчаться в початковій школі...»⁴¹, інший дописувач розповідав, що він 30 років був калікою і тільки за Радянської влади йому зробили операцію і виликували⁴². Другу групу повідомлень складали критичні листи, в них висловлювалися такі проблеми повсякдення як «скарги на хиби в електрифікації, культурному обслуговуванні сільського населення, в торгівлі деякими товарами»⁴³. Населення турбувало наявність соціальних проблем, зокрема, в м. Свердловську Луганської області органи міліції не вели належної боротьби з хуліганством і бандитизмом⁴⁴. Тому навіть вдень бували випадки вбивств і пограбувань. У Луцьку та інших містах Волинської області було багато жебраків⁴⁵. Дописувачі вказували на зловживання місцевою владою в організації громадських робіт. В одному із сіл Житомирської області «кожну неділю воскресник [...] тільки людям він надоїв, роблять кожний день і ще у неділю. Дуже добре робили 21 вересня [...] Міліція ходила з хати в хату і виганяла людей на роботу і на полі стояла — охороняла, щоб ніхто не йшов додому до 8 годин вечора. В деяких жінок були малі діти в яслях, то пішли раніш додому, а увечері передали по радіо, — по три трудодні оштрафували»⁴⁶. У Полтавській області «Щоб забезпечити сто-

відсоткову явку трудящих на кукурудзу (26 жовтня 1958 року було оголошено в неділю районний воскресник по збиранню в колгоспах кукурудзи) районні керівники вдалися до нечуваного заходу — дали розпорядження закрити на цей день колгоспний базар, щоб він не працював і тим самим змусити трудящих їхати на кукурудзу, позбавивши їх можливості вранці купити собі потрібні продукти харчування [...] вхід на ринок був під охороною міліції»⁴⁷.

Попри наявність чималого кола резонансних питань, про які повідомляли дописувачі в газеті, критиці також піддавалися питання, які стосувалися морального обличчя радянської людини. Так, у фейлетоні «Жених-плановик» («Радянська Україна» від 26 жовтня 1958 р.) висміювалася негідна поведінка службовця в побуті. На подібну тематику були й інші фейлетони: «Щука зривається з гачка» («Радянська Україна» від 19 жовтня 1958 р.) та ін.⁴⁸.

Окремим пунктом в редакції зробили вибірку «про випадки недостатньої уваги до української мови в державних установах, організаціях, учбових і культурних закладах»⁴⁹, і передали в ЦК КПУ оригінали та копії кількох листів. Доповідна записка редакції газети «Радянська Україна» з аналізом листів, була черговим документом, який готувався її відповідальним редактором. І як видно з попередніх доповідних, питання щодо утисків української мови порушувалися громадянами УРСР в їх листах неодноразово.

Таким чином, навіть невелика підбірка листів, які надійшли в 1958 році до редакції газети «Радянська Україна» дає нам можливість долучитися до розуміння перебігу складних процесів в українському радянському суспільстві кінця 1950-х рр. Ми можемо спостерігати, що влада позиціонувала себе перед громадянами як захисника інтересів кожного члена суспільства. Тому закликала населення до активного листування. З цього приводу навіть зауважували: «В цьому [листах і зверненнях — *М.С.*] виявляється справжній демократизм соціалістичного ладу, виявляється і зміцнюється в масах почуття господаря своєї країни»⁵⁰. І населення у відповідь відгукувалося на таку самопрезентацію влади. Адже саме на неї покладалися у вирішенні численних проблем соціально-економічного, громадсько-культурного, а інколи — і приватного життя.

Разом з тим, листи і звернення громадян виконували ще й важливу роль щодо моніторингу суспільної думки на різноманітні події та явища в суспільстві, в тому числі виявляли процеси, що загрожували іміджу та інтересам держави, які нерідко були відмінними від інтересів та прагнень громадян. Так, на відміну від влади, однією з проблем українського суспільства кінця 1950-х рр. громадяни УРСР вважали провадження заходів, які врешті призводили до нехтування правами української мови

як державної у порівнянні з російською мовою. Оскільки влада була не зацікавлена у зміні існуючого становища, громадяни своїми листами і зверненнями не змогли вплинути на процес русифікації українського населення, що особливо швидко набував поширення у великих індустріальних центрах. Процес лібералізації суспільства в добу хрущовської «відлиги» не зачепив основних засад радянської мовно-культурної політики. Реформа освіти⁵¹, проведена у 1959 р. ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання і вільний вибір вивчення другої мови, що на практиці закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти. В 1960-х рр. відбулося кількісне зниження україномовних книжкових видань, які впали з 80% у 1950 р. до 66% у 1963 р. Загалом україномовна книжкова продукція в СРСР у 1963 р. становила 4,3% при 17% українського населення⁵². Аналогічна тенденція спостерігалася в галузі періодичних видань. У 1960-х рр. на російську мову поступово перейшла значна кількість видань наукової періодики. В той же час, з московського центру надійшла вказівка про поширення нової пропагандистської тези, згідно якої функція російської мови в СРСР вже не обмежувалася роллю засобу міжнаціонального спілкування – вона проголошувалася другою рідною мовою неросійських народів СРСР!⁵³.

Смольницкая Мирослава (г. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Состояние украинского языка в конце 1950-х гг.: по письмам граждан в органы власти

В статье анализируются проблемы, о которых заявляли в своих письмах читатели газеты «Радянська Україна» в конце 1958 г. Основное внимание уделено проблемам, с которыми сталкивались граждане УССР, когда они желали общаться на украинском языке. Наведены данные о динамике преподавания украинского языка в учебных заведениях.

Ключевые слова: украинский язык, повседневность, учебные заведения, письма граждан, УССР, газета «Радянська Україна».

Miroslava Smolnitska (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

The condition of Ukrainian language at the end 1950s: by the letters of citizen to the authorities

The article analyzes the problems which have stated in their letters readers of the newspaper «Radyans'ka Ukraine» at the end of 1958. The main focus to the problems faced by the citizens of Ukrainian SSR, when they want to communicate in the Ukrainian language. The author elucidates the dynamics of teaching of the Ukrainian language in schools.

Keywords: *Ukrainian language, everyday life, education, letters of citizens, USSR, the newspaper «Radyans'ka Ukraine».*

¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). — 9-е изд., доп. и испр. Справочный том. — М., 1990. — С. 52.

² Листи і скарги трудящих // Радянська Україна. — 1958. — 12 червня. — С. 1.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5016. — Арк. 45.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5016. — Арк. 44.

⁵ Там само. — Арк. 46–47.

⁶ Там само. — Арк. 47.

⁷ «Уважно розглядати листи трудящих» // Радянська Україна. — 1958. — 6 вересня. — С. 1.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4796. — Арк. 62–69.

⁹ Там само. — Арк. 62.

¹⁰ Там само. — Арк. 63.

¹¹ Там само. — Арк. 48–52.

¹² Там само. — Арк. 48.

¹³ Там само. — Арк. 49–50.

¹⁴ Там само. — Арк. 50–51.

¹⁵ Там само. — Арк. 51.

¹⁶ Там само. — Арк. 51–52.

¹⁷ Там само. — Оп. 31. — Спр. 369. — Арк. 62–63.

¹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4796. — Арк. 64.

¹⁹ Там само. — Арк. 28–28 зв., 29–29 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 62–63.

²¹ Там само. — Арк. 64.

²² Там само. — Арк. 62.

²³ Там само. — Арк. 65.

²⁴ Там само. — Арк. 65–66.

²⁵ Там само. — Арк. 67.

²⁶ Там само. — Арк. 66–67.

²⁷ Там само. — Арк. 31–31 зв., 32.

²⁸ Там само. — Арк. 27–27 зв.

²⁹ Там само. — Арк. 22.

³⁰ Там само. — Арк. 56.

³¹ Там само. — Арк. 58.

³² Там само. — Арк. 65, 67.

³³ Там само. — Арк. 68.

³⁴ Там само. — Арк. 68–69.

³⁵ Там само. — Арк. 56.

³⁶ Там само. — Арк. 57.

³⁷ Там само. — 57–58.

³⁸ Там само. — Арк. 58.

³⁹ Там само. — Арк. 17.

⁴⁰ Там само. — Арк. 14.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 14–15.

⁴³ Там само. — Арк. 15.

⁴⁴ Там само. — Арк. 15.

⁴⁵ Там само. — Арк. 15–16.

⁴⁶ Там само. — Арк. 16.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — Арк. 16–17.

⁴⁹ Там само. — Арк. 17.

⁵⁰ Листи і скарги трудящих // Радянська Україна. — 1958. — 12 червня. — С. 1.

⁵¹ Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» від 17 квітня 1959 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1959. — № 14. — Ст. 101.

⁵² Шевчук О.Л. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х — поч. 90-х рр. XX ст.). — Запоріжжя, 1998. — С. 12.

⁵³ Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. — К., 2005. — С. 19.